DOI: <https://doi.org/10.52256/2710-3986.2-95.2021.05>

УДК 159.09.01

Олена Хохліна,
доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри авіаційної психології,
Національний авіаційний університет,
Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-2126-5011

РОЗВИВАЛЬНІ ЕФЕКТИ ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОЦЕСУ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

Статтю присвячено проблемі психічного розвитку дитини у закладах освіти. Зазначено, що забезпечення розвитку дитини у процесі навчання передбачає визначення саме розвивальних ефектів, які покладаються в основу постановки специфічної його мети, конструювання відповідних їй змісту, методики та організаційних форм роботи. Визначено, що розвивальні ефекти мають відмінності від ефектів власне педагогічних – засвоєних учнями знань та способів дій (вмінь і навичок), передбачених навчальними програмами; такі ефекти визначаються поняттями та наповнюються змістом психічного розвитку, його складових та характеристик. У результаті проведеного теоретичного дослідження виявлено суть психічного розвитку в процесуальному та змістовому аспектах, як базового поняття для розуміння зазначеної проблеми. Розкрито найважливіші закономірності та характеристики психічного розвитку, знання, які важливо враховувати у педагогічному процесі, включаючи й знання щодо особливостей та можливостей формування конкретних психічних явищ у певної вікової категорії дітей тощо, відповідно до їх сутності. Такі явища визначаються та конкретизуються, виходячи зі структури психіки, до найважливіших складових якої належать психічні процеси (пізнавальні та емоційно-вольові), особистісні властивості й особистість в цілому, їх компоненти та характеристики. Доведено, що важливими розвивальними ефектами мають розглядатися й форми активності людини (діяльність, спілкування і поведінка), у яких психічне породжується проявляється, функціонує та розвивається.

Ключові слова: розвивальні ефекти педагогічного процесу, розвивальне навчання, психічний розвиток, закономірності розвитку, психічні явища, форми активності суб'єкта.

Постановка проблеми. Одним з найважливіших завдань педагогічного процесу в освітньому закладі є розвиток дитини, яке знаходить відображення у принципі розвивального навчання. Результатом дотримання зазначеного

принципу є не засвоєні учнями знання та способи дій, визначені навчальними програмами, а сам розвиток дитини, його складові та характеристики [8; 11]. Зазначене передбачає необхідність більш глибокого розгляду проблеми розвивальних ефектів педагогічного процесу у закладах освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З'ясуванню суті проблеми слугував теоретичний аналіз наукових праць, присвячених більш загальним проблемам структури психіки, змісту особистості та її становлення, діяльності та її засвоєння суб'єктом, власне психічного розвитку (Ю. К. Бабанський, О. О. Бодальов, Л. С. Виготський, О. Г. Ковальов, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, В. М. Маркін, С. Л. Рубінштейн, В. М. Синьов, В. В. Чебишева, Б. Е. Чудновський, О. П. Хохліна та ін.). Як свідчить вивчення джерел, питання розвивальних ефектів освіти у психології та педагогіці розглядається на сьогодні переважно дотично, а праці названих вчених більшою мірою слугують теоретичною базою для розуміння її сутності. Недостатня ж увага до цього питання в теоретичному плані пояснює певну невизначеність та «розмитість» постановки розвивальної мети навчання та виховання підростаючого покоління та конструювання відповідних їх ланок як педагогічної системи. Це й зумовило необхідність проведення спеціального дослідження, результати якого наводимо у статті.

Метою статті є розкриття змісту проблеми розвивальних ефектів педагогічного процесу у закладах освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. В основу розгляду визначеної проблеми покладається поняття розвитку та розкриття його змісту як «життя» психічного в процесуальному та змістовному аспектах. Розвиток розглядаємо як закономірні зміни психіки у часі, виражені в кількісних, якісних та структурних перетвореннях. Це зміни переважно прогресивні, від простого до складного, від нижчого до вищого, що характеризуються незворотністю, здатністю до накопичення змін, надбудовою нових змін над попередніми, виникненням психічних новоутворень [7]. Розвиток стосується

змін усіх складових психіки – пізнавальної, емоційно-вольової сфер, особистості; відбуваються зміни й у формах активності людини (діяльності, спілкуванні, поведінці). Відповідно, ефектами (показниками, параметрами, результатами) розвитку є конкретні психічні явища, їх складові та характеристики, психіка в цілому та форми активності особи.

Саме ефекти розвитку, які при конструюванні розвивальних технологій, як системи ланок педагогічного впливу, постають у якості його предмета та мети [8, 11], покладаються в основу розробки методики, змісту та організаційних форм роботи. Розробка ж останніх має базуватися, в свою чергу, на врахуванні знань про закономірності розвитку психіки, які забезпечують становлення певних її складових та характеристик.

Узагальнення результатів вивчення проблеми в психології (Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, Г. М. Дульнев, О. Р. Лурія, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, Л. І. Анциферова, В. А. Крутецький, О. М. Ткаченко, С. Д. Максименко, а також О. П. Хохліна, Н. Б. Гонтаровська та ін.) дозволяють до найсуттєвіших закономірностей розвитку віднести наступні:

1. Розвиток реалізується у формі філогенезу та онтогенезу. Обидві форми включають у себе як біологічний, так і соціальний компоненти (чи сторони). У філогенезі це проявляється у становленні психічних структур у результаті біологічної еволюції та соціокультурної історії людства. В онтогенезі біологічна сторона відображається у психічному розвитку, що відповідає віковим змінам в організмі, а соціальна – в обумовленості конкретними соціально-історичними умовами формування (соціалізації) та діяльності особистості [6]. З цього приводу доречно навести думку Л. С. Виготського про те, що «вращення» дитини у цивілізацію становить єдиний сплав із процесами її органічного дозрівання. Обидва аспекти розвитку – природний і культурний – збігаються та зливаються в єдине ціле. Природні та культурні зміни є взаємопронизуючими й утворюють по суті єдине середовище соціально-біологічного розвитку дитини [2, с. 31].

Тобто, розвиток визначається сполученням біологічних та соціальних умов (сторін, чинників), природного та культурного планів розвитку. Біологічні умови, як свідчить вивчення проблеми, пов'язуються щонайперше зі сформованістю у людини кори головного мозку, особливостями нервової системи, сформованістю та функціонуванням аналізаторів, станом здоров'я та ін.; соціальні ж – з соціальними умовами зростання (родина, найближче соціальне оточення, спілкування в них, і найважливіше – систематичне навчання та виховання) (Л. С. Виготський, Г. М. Дульнев, О. Р. Лурія, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, В. М. Синьов, О. П. Хохліна та ін.). Якщо біологічна сторона є природною передумовою психічного розвитку, яка обумовлює виникнення особливостей психіки, шляхів та способів розвитку, позначається на рівні та висоті досягнень у ньому, то соціальна – є провідним чинником у розвитку (В. А. Крутецький та ін.).

Так, у сприятливих умовах соціального зростання (зокрема, при спеціальній організації корекційно спрямованого педагогічного процесу) дитина з органічними ураженнями головного мозку успішно розвивається, соціалізується та інтегрується у соціум. Народження ж дитини з повноцінними біологічними передумовами за відсутності нормальних соціальних умов зростання ще не є гарантією її нормального розвитку (наприклад, виникнення синдрому «госпіталізму» в умовах комунікативної та емоційної депривації; девіацій в умовах зростання у неблагополучній родині та ін.).

Відмічається також, що формування мозкових систем людини (як біологічної умови розвитку) відбувається в процесі її предметної та соціальної активності [2, с. 36]. Отже, вказується на вплив соціальних умов і на становлення біологічної основи розвитку людини. У результаті, розвиток, як зауважує Г. С. Костюк, є процес, кожній стадії якого «притаманні риси фізичного розвитку, своя структура психічної діяльності, свої особливості внутрішніх зв'язків психічних процесів і властивостей особистості, її зв'язків з навколишнім середовищем» [3].

2. Розвиток характеризується диференціацією, інтеграцією, гетерохронністю, компенсацією психічних функцій та ін. Диференціація полягає у відмежуванні одних психічних функцій від інших, їх розгалуженні, виникненні найскладніших форм, (наприклад, становлення різних видів пам'яті; становлення довільних форм (видів) психічних функцій тощо). Інтеграція ж передбачає зворотнє – об'єднання окремих психічних явищ у єдине ціле, у структурно-організовану динамічну систему (наприклад, психічні властивості - у цілісну особистість; окремих мотивів – у мотиваційну сферу тощо). Гетерохронність характеризується нерівномірністю розвитку окремих складових психіки у часі (наприклад, домінування розвитку емоційної сфери у старшому дошкільному віці, а інтелектуальної – у молодшому шкільному (за Д. Б. Ельконіним). Компенсація полягає у заміщенні однієї функції чи її властивості іншою. Так, виокремлюється внутрішньосистемна компенсація (наприклад, недоліки механічної пам'яті компенсуються розвитком логічної пам'яті) та міжсистемна (наприклад, порушення зору компенсується розвитком дотику та слуху). Відмічається також при характеристиці розвитку поява у психічних функціях нових сторін та нових якостей; перебудова у структурі, зв'язках і відношеннях між її складовими та ознаками.

Серед характеристик психічного розвитку Л. І. Анцифоровою виокремлюються й такі, як:

– *Незворотність*. Будь-яка деградація, зворотний розвиток, не є відображенням поступального розвитку; повернення системи на вихідний рівень функціонування можливе лише за одним або кількома показниками – повне відновлення того, що було раніше, неможливе.

– *Прогрес і регрес*. Будь-який розвиток має дві діахронічні структури – прогрес і регрес. Прогресивний розвиток (від нижчого до вищого, від простого до складного) обов'язково включає в себе елементи регресії хоча б тому, що вибір одного з напрямків розвитку залишає нереалізованими багато інших (за все потрібно платити, говорить житейська мудрість).

– *Нерівномірність розвитку.* Періоди різких якісних стрибків змінюються поступовим накопиченням кількісних змін.

– *Зигзагоподібність розвитку.* Неминучим у будь-якому розвитку є не лише уповільнення, а й відкат назад, погіршення функціонування системи як умова нового підйому. Цей феномен пов'язаний з формуванням принципово нових структур, які на початкових етапах функціонування працюють в певному сенсі гірше, ніж старі. Коли дитина переходить від повзання до ходьби, вона переміщується у просторі повільніше, а інколи й зі шкодою для свого здоров'я. У таких переходах зазвичай виділяються три фази: фаза дезорганізації та кризи, що завершується перебудовою, виникненням нової структури; сензитивний період швидкого розвитку та реалізації нових можливостей; критичний період – зниження темпів розвитку, підвищення вразливості системи.

– *Перехід стадій розвитку в рівні.* При виникненні нового рівня функціонування старий не знищується, але зберігається з деякими специфічними тільки для нього функціями у якості одного з ієрархічних рівнів нової системи. Так, перші дві стадії розвитку мислення - наочно-дійове мислення та образне мислення – не зникають з виникненням понятійного, але зберігаються в якості особливих форм для розв'язання задач певного типу.

– *Тенденція до стійкості.* Поряд з тенденцією до якісної зміни й переходу на більш досконалі рівні функціонування, розвиток здійснюється в єдності з тенденцією до стійкості, збереження досягнутого й відтворення типів функціонування, що склалися. Інакше кажучи, успішний розвиток неможливий без сильної консервативної тенденції [1].

3. Розвиток психіки у людини здійснюється в результаті зовнішніх впливів, засвоєння нею суспільного досвіду (знань та способів дій) та його перетворення в індивідуальний, у процесі інтеріоризації (переходу, «вращування») зовнішнього (практичного) у внутрішнє (психічне), інтерпсихічного (колективного) в інтрапсихічне (індивідуальне). При цьому вплив зовнішніх умов здійснюється через призму внутрішніх (наявного у

людини складу психіки). Розвиток психіки здійснюється й при екстеріоризації внутрішнього – його переходу у зовнішнє, у поведінку, спілкування, діяльність, коли здійснюється вплив людини на зовнішній світ, на його перетворення (Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, П. Я. Гальперін та ін.).

4. Необхідною умовою розвитку психіки людини є її активність – діяльність (як і спілкування та поведінка) – її виконання і засвоєння, а найефективніше – за умови її спеціальної організації (О. М. Леонтьєв, П. Я. Гальперін, Г. М. Дульнєв та ін.).

Аналіз наукової літератури показує, що діяльність, і передусім надситуативна активність, коли людина у процесі її здійснення виходить за межі необхідності, проявляє ініціативність, творчість, тобто виконує «неадаптивну» діяльність, розглядається не лише як процес реалізації життєвих відносин суб'єкта у предметному світі, а й як джерело його саморозвитку (О. М. Ткаченко, О. Г. Асмолов, А. В. Петровский, В. А. Петровський та ін.). Отже, все більше говорять про саморозвиток та про самодетермінацію як про нові тенденції у розумінні детермінації розвитку (Т. В. Корнілова, С. Д. Смірнов) [4].

5. Рушійними силами психічного розвитку є внутрішні протиріччя (Г. С. Костюк): між новими потребами, прагненнями, бажаннями та досягнутим рівнем опанування засобами, необхідними для їх задоволення, несформованістю знань та способів дій; між досягнутим рівнем психічного розвитку, можливостями та способом життя, місцем у системі суспільних відносин, суспільними функціями, стосунками; між тенденцією до інертності, стереотипності, сталості й тенденцією до рухливості, плинності та ін. Протиріччя розв'язуються засобом діяльності, яка приводить до утворення нових властивостей та якостей особистості. Рушійні сили розвитку самі розвиваються, набуваючи на кожному етапі новий зміст та нові форми свого прояву [5].

6. Розвиток відбувається за віковими етапами. В основі вікових змін лежать зміна провідних видів діяльності (О. М. Леонтьєв), перехід від

стабільних до кризових періодів, виникнення психічних новоутворень (Л. С. Виготський) та ін. З віковими етапами пов'язуються й сензитивні періоди – найбільш сприятливі для становлення конкретних психічних функцій (Л. С. Виготський). Зміна вікових етапів передбачає й зміну пріоритетів у розвитку двох найважливіших сфер психіки – інтелектуальної чи емоційної (Д. Б. Ельконін); становлення мотиваційної сфери (Л. І. Божович) та ін. Відмітним є те, що ефекти розвитку, тобто сформованість складових психіки та психіки в цілому, на окремих вікових етапах розглядаються відповідно до вікових норм прояву та набувають певних особливостей.

Зосередивши увагу на процесуальній стороні розвитку, торкнемося й питання його результативної сторони, яка безпосередньо визначає розвивальні ефекти. Як нами вже відмічалось [8; 11], розвиток стосується усіх складових психіки, зокрема психічних процесів (пізнавальної та емоційно-вольової сфер), особистості; форм активності – діяльності, спілкування, поведінки. Саме конкретні психічні процеси та їх характеристики, що належать до пізнавальної сфери (відчуття, сприймання, пам'ять, уявлення, мислення, уява, мовлення), емоційно-вольової сфери (емоції всіх різновидів – афект, власне емоції, почуття, пристрасть, настрої, стрес та фрустрація; воля, увага); особистісні властивості (самосвідомість, спрямованість, здібності, характер, темперамент) та особистість загалом за повнотою ознак та критеріїв сформованості – ті психічні явища, на розвиток яких спрямовується розвивальна робота. При цьому важливо враховувати особливості та можливості становлення зазначених складових психіки, психічні новоутворення на різних вікових етапах онтогенезу, сензитивні періоди, психологічні особливості дітей певного віку та ін. [7–12]. Формуванню й корекції підлягають також діяльність (гра, учіння, праця), спілкування, поведінка. Форми активності за своєю суттю не є психічними явищами, але їх значення для розвитку психіки людини зумовлює важливість роботи з їх становлення. Адже в них породжується, проявляється, розвивається (формується, коригується) психіка та її складові, а особливо ефективно - за

умови спеціально організованої активності відповідно до заданих вимог. Водночас виникнення та закріплення у людини певних складових психіки та їх характеристик сприяє ефективності її життєдіяльності – усіх форм активності у різноманітних сферах життя. Особливе значення для психічного розвитку має формування усвідомленої, цілеспрямованої, регульованої, довільної активності, відповідно до її суті, структури та повноти характеристик, становлення її стильових особливостей, що забезпечують найефективніше їх виконання за найменших психофізичних витрат та отримання позитивних переживань [7; 8; 11–14].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, забезпечення розвитку дитини у педагогічному процесі передбачає визначення саме розвивальних ефектів, які покладаються в основу постановки специфічної мети навчання, конструювання відповідних їй змісту, методики та організаційних форм роботи. Розвивальні ефекти мають відмінності від ефектів власне педагогічних – засвоєних учнями знань, вмінь і навичок, передбачених навчальними програмами; такі ефекти визначаються поняттями психічного розвитку, його складових та характеристик. А в основу педагогічної роботи з їх досягнення має покладатися знання їх сутності та закономірностей психічного розвитку, включаючи й знання про особливості та можливості формування конкретних психічних явищ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анцыферова Л. И. Методологические проблемы психологии развития Принцип развития в психологии / Под ред. Л.И. Анцыферовой. М.: Наука, 1978. С. 3–20.
2. Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6 т. М.: Педагогика, 1983. Т.3: Проблемы развития психики. 368 с.
3. Гонтаровська Н. Б. Розвиток особистості в психолого-педагогічному контексті. Педагогіка і психологія. 2005. №1. С. 32–41.
4. Корнилова Т. В., Смирнов С. Д. Методологические основы психологии. СПб.: Питер, 2007. С. 279.
5. Костюк Г. С. Принцип развития в психологии. Методологические и теоретические проблемы психологии. М., 1969. С. 133–135.

6. Никандров В. В. Методологические основы психологии. СПб: Речь, 2008. С. 128.
7. Хохліна О. П. Методологічні й теоретичні основи психології: навчальний посібник. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2014. 232 с.
8. Хохліна О. П. Особливості побудови корекційно спрямованого педагогічного процесу у спеціальній освіті. Нові технології навчання: збірник наукових праць / ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти». К., 2019. Вип. 92. С.291-297.
9. Хохліна О. П. Проблема змісту особистості як базової категорії психології. Актуальні проблеми психології. Зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ-Ніжин: Видавець «ПП Лисенко М.М.», 2019. Том XIV: Методологія і теорія психології. Вип. 2. С. 388–397.
10. Хохліна О. П. Проблема структури особистості у психології. Юридична психологія. 2016. №2. С. 20–31.
11. Хохліна О. П. Психолого-педагогічні основи корекційної спрямованості трудового навчання учнів з вадами розумового розвитку: Монографія. К.: Пед. думка, 2000. 288 с.
12. Хохліна О. П., Горбенко С. Л. Загальна психологія. Соціальна психологія. Захист бакалаврської роботи: метод. рек. з підготов. до державної атестації. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2014. 168 с.
13. Синьов В. М., Хохліна О. П. Категорія діяльності: сутність та використання у психолого-педагогічних дослідженнях. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). Зб. наук. пр. / за ред. М. К. Шеремет. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2020. Вип. 16. Том 1. С. 30–244. DOI 10.32626/2413-2578.2020-16.230-244.
14. Khokhlina, O., Pomytkina, L., Lych, O., Gorbenko, S., Kazak, A. Psychological determinacy of communication styles of aviation industry students/ IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering 918 (2020) 012175 IOP Publishing. DOI:10.1088/1757-899X/918/1/012175

Стаття надійшла до редакції 03.06.2021

Olena Khokhlina. On the problem of developmental effects of the pedagogical process in educational institutions.

The article is devoted to the problem of developmental effects of the pedagogical process in educational institutions. It is noted that ensuring the development of the child in the learning process involves the definition of proper developmental effects (as opposed to pedagogical), which are taken as the basis for setting its specific purpose, designing appropriate content, methods and organizational forms of work - the components of the pedagogical system. Developing effects differ from pedagogical effects proper - knowledge and ways of actions (abilities and skills) mastered by students, provided by educational programs; such effects are defined by concepts and filled with the content of development, its components and characteristics.

The article examines the essence of psychological development as a basic concept for understanding the problem posed, in the procedural and substantive aspects. Particular attention is paid to the disclosure of the most important laws and characteristics of development, the knowledge of which is important to consider in the pedagogical process. In particular, the position of development in the form of phylogenies and ontogenesis, which include biological and social components, is disclosed. Such characteristics of development as: differentiation, integration, heterochronicity, compensation of functions, as well as irreversibility, progress and regress, zigzag-like and others are considered. There is a position on development as a result of interiorization of the exterior and exteriorization of the interior; human activity is viewed as a necessary condition of development - performance and mastery of activity according to the structure and given characteristics in specially organized conditions; internal contradictions are defined as driving forces of development. The age-related aspect of development is also touched upon, with its most important foundations in age-specific periodization. It is noted that the effects of development at certain age stages must be considered in accordance with age-specific norms of manifestation.

The article states that in the pedagogical process it is also important to take into account the knowledge regarding the features and possibilities of the formation of specific psychological phenomena in a particular category of children, according to their essence. Such phenomena are defined and specified based on the structure of the psyche, the most important components of which include psychological processes (cognitive and emotional-volitional), personal properties and personality as a whole, their components and characteristics. It is noted that the forms of human activity (activity, communication and behavior, taking into account their structure, completeness of characteristics, and, in particular, arbitrariness) in which the psyche is born, manifests, functions and develops should also be considered as important developmental effects.

Key words: *developmental effects of the pedagogical process, developmental learning, psychological development, regularities of development, psychological phenomena, forms of activity of the subject.*

REFERENCES

1. Antsyferova L. I. Metodologicheskiye problemy psikhologii razvitiya Printsip razvitiya v psikhologii / Pod red. L. I. Antsyferovoy. M.: Nauka. 1978. S. 3–20. [in Russian].
2. Vygotskiy L. S. Sobr.soch.: V 6 t. M.: Pedagogika. 1983. T.3: Problemy razvitiya psikhiki. 368 s. [in Russian].
3. Hontarovska N. B. Rozvytok osobystosti v psykhologo-pedahohichnomu konteksti. Pedahohika i psykhologhiia. 2005. №1. S. 32–41. [in Ukrainian].
4. Kornilova T. V., Smirnov S. D. Metodologicheskiye osnovy psikhologii. SPb.: Piter. 2007. S. 279. [in Russian].
5. Kostyuk G. S. Printsip razvitiya v psikhologii. Metodologicheskiye i teoreticheskiye problemy psikhologii. M.. 1969. S. 133–135. [in Russian].

6. Nikandrov V. V. Metodologicheskiye osnovy psikhologii. SPb: Rech. 2008. S. 128. [in Russian].
7. Khokhlina O. P. Metodolohichni y teoretychni osnovy psykholohii: Navchalnyi posibnyk. K.: Nats. akad. vnutr. sprav, 2014. 232 s. [in Ukrainian].
 1. Khokhlina O. P. Osoblyvosti pobudovy korektsiino spriamovanoho pedahohichnoho protsesu u spetsialnii osviti. Novi tekhnolohii navchannia: zbirnyk naukovykh prats / DNU «Instytut modernizatsii zmistu osvity». K., 2019. Vyp.92. S. 291-297. [in Ukrainian].
 2. Khokhlina O. P. Problema zmistu osobystosti yak bazovoi katehorii psykholohii. Aktualni problemy psykholohii. Zb. nauk. pr. Instytutu psykholohii imeni H.S.Kostiuka NAPN Ukrainy. Kyiv-Nizhyn: Vydavets «PP Lysenko M.M.», 2019. Tom KhIV: Metodolohiia i teoriia psykholohii. Vyp.2. S. 388-397. [in Ukrainian].
 3. Khokhlina O. P. Problema struktury osobystosti u psykholohii. Yurydychna psykholohiia. 2016. №2. S. 20–31. [in Ukrainian].
 4. Khokhlina O. P. Psykholoho-pedahohichni osnovy korektsiinoi spriamovanosti trudovoho navchannia uchniv z vadamy rozumovoho rozvytku: Monohrafiia. K.: Ped. dumka, 2000. 288 s. [in Ukrainian].
 5. Khokhlina O. P., Horbenko S. L. Zahalna psykholohiia. Sotsialna psykholohiia. Zakhyst bakalavrskoi roboty: metod. rek. z pidhotov. do derzhavnoi atestatsii. Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav, 2014. 168 s. [in Ukrainian].
 6. Synov V. M., Khokhlina O. P. Katehoriia diialnosti: sutnist ta vykorystannia u psykholoho-pedahohichnykh doslidzhenniakh. Aktualni pytannia korektsiinoi osvity (pedahohichni nauky). Zb. nauk. pr. / za red. M. K. Sheremet. Kam'yanets-Podilskyi: Vydavets Kovalchuk O.V., 2020. Vyp. 16. Tom 1. S. 30–244. DOI 10.32626/2413-2578.2020-16.230-244. [in Ukrainian].
 7. Khokhlina, O., Pomytkina, L., Lych, O., Gorbenko, S., Kazak, A. Psychological determinacy of communication styles of aviation industry students/ IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering 918 (2020) 012175 IOP Publishing. doi:10.1088/1757-899X/918/1/012175 [in English].